

Sorğulama Zamanı Düşünce Topluluğu

Millet ve Milliyetçiliğin Doğuşu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar *

Yazar: Artum DİNC

"Milliyetçilik çoğu zaman
belirli bir dilde eğitim,
kendi dilinde televizyon kanalı,
kutsal anıtların korunması gibi
sembolik hedeflerin peşinde koşar."

Anthony D. Smith

Doğabilmelerine göre sosyal bilimlerde giderek artan ve birçok sosyal bilimcinin de ilgisini çeken kavram kargaşası bir taraftan azaltılmaya çalışılırken diğer taraftan ise durmadan artmaktadır. Kavram kargaşası olgusunun en önemli nedenlerinden biri belki de sosyal bilimlerin doğa bilimlerine göre daha çok soyut, öznel ve kategorik kavramlarla uğraşır olmasından kaynaklanabilir. Her geçen gün meydana gelen ya da yeni fark edilen sosyal olay ve olguları belirginleştirmek, tamamen özellikli/ spesifik bir biçimde kavramsal çerçeveye sokmak hiç de kolay sayılacak bir iş olmadığı artık bilinen çetinliktir. Artı sosyal olgu, olay ve objelerin tamamıyla birbirinden kopuk ve bağımsız olmadığı, birbirinin yan-etkisi, uzantısı, sebep ve sonucu olduğu düşünülürse, düzgün kavramsallaştırma işinin ne ölçüde karmaşık bir işleyiş sürecine sahip olduğunu anlamak pek çok zor olmayacaktır. İşte şimdi açıklamaya çalışacağım "**millet**" ve "**milliyetçilik**" kavramları da sosyal bilimlerde yaşanan kavram kargaşası sorununun bir örneğidir.

Millet:

Kelime kökeni olarak "**millet**" Arapçada "**mell**" kökünden türetilmiş dişi cinsli bir kelimedir. Anlam olarak belirli bir inanç sistemine sahip insan grubunu temsil eder. Başka bir deyişle aynı inanç sistemini veya dini paylaşan insan grubu demektir. Latince "**millet**" kavramının karşılığı "**nature/doğa**"dan türetilmiş, "**nation**" ise Fransızcadaki doğum yeri anlamına gelmektedir. Köken belirleyicisidir. Millet kavramı zaman süreci içinde günümüz Türkçesinde anlam kaymasına uğramış ve Arapçadaki anlamından farklı anlam kazanmıştır. Arapça kökenli "**millet**", Latince kökenli "**national**" ve günümüz Türkçesindeki "**ulus**"- eski Türkçede "**budun**"- kavramı sosyal bilimlerde genelde bir organizasyon ve örgütlenme biçimi olarak tanımlanmaktadır.

Bu bakımdan millet olgusunun *nasıl bir yapılanma ve neleri temel alan bir örgütlenme* biçimi olduğu yönleriyle tartışmaya açık bir olgu olduğu söylenebilir. Milli kimliğin belirlenmesindeki -dolayısıyla milletin tanımlanmasındaki- öğelerin rolü ve ağırlığı açısından konuyla ilgilenen araştırmacılar farklı yaklaşımlarda bulunmuşlar. Örneğin kimi yazarlar din, dil, ırk gibi nesnel öğeleri, kimileri ise millet olma bilincini, bağlılık duygusu gibi öznel öğeleri ön plana çıkarır. Başka bir yaklaşım ve yorumlamada ise kimi uzmanlar sosyal-kültürel öğeleri dil, gelenek-görenekler, tarihi semboller ve

kahramanlar, zaferler ve yenilgiler, ortak duygu ve değerler vb. kimileriye sosyal-politik öğeleri yurttaşlık, ortak yönetim sistemi -devlet, ekonomik ilişkiler, coğrafya- vb. öğeleri temel alarak tanımlarını yapmaktadırlar. Çoğunlukta nesnel ve öznel ya da sosyal-kültürel ve sosyal-politik öğelerin birlikte kullanıldığı tanımları yeğler. Her üç tanıma da pek çok örnek vermek mümkün. Ancak bu noktada salt nesnel öğelere dayanan tanımların artık pek kullanılmadığını belirtmekte yarar var.

Tanım türlerine birer örnek vermek gerekirse öznel tanım için bkz. (Conner, 1994: 93), nesnel tanım için bkz. (Stalin, 1994: 18-21), her iki tür öğeyi de kullanan tanım için bkz. (Smith, 2004: 24-25). Ayrıca benzer bir görüş ayrılığı, milletlerin tanımında bireylerin kendilerini nasıl tanımladığını önemseyenlerle, dış dünyanın bakışını, örneğin başka devletler ya da uluslararası kuruluşlar tarafından tanınmayı -hukuksal boyut- ön plana çıkaranlar arasında yaşanır. Montserrat Guibernau (1996) yapıtında, kategorik ayırım yaparak milletleri (milli devletlerini kurmuş '*ulus-devlet*' sürecini tamamlamış ve milli devletlerini kuramamış '*devletsiz milletler*'), iki ayrı kategoriye yerleştirir. Kanımca bu ayırım sosyal-kültürel öğeleri sosyal-politik öğelerden ayırarak yapılmıştır.

En kaba hatlarıyla yukarıda belirtmeye çalıştığım farklı yaklaşımlar ve bakış açıları "millet" kavramının değişik boyutlarda ele alınıp tanımlanmasına neden olmuştur. Milleti oluşturan öğelerin öncelik ve sonralık kazanması çağın ve bölgenin içinde bulunduğu sosyal ve fiziksel koşullara göre sıralanmıştır. Millet kavramıyla ilgili bu denli karmaşık ve değişik yaklaşımların mevcut olmasına rağmen daha önce de değinildiği gibi millet ve milliyetçilik kavramları ve kuramlarıyla uğraşan uzmanlar çoğunlukla daha kapsayıcı yani hem nesnel hem öznel öğelerin kullanıldığı tanımları yeğlerler.

"Millet" ve "Milliyetçilik" kavramlarının tanımına geçmeden önce "Millet" ve "Milliyetçilik" tartışmasına yön veren başka temel soruları belirtmek isterdim. İmkan olarak çok sayıda araştırmacının katkıda bulunduğu millet ve milliyetçilik tartışmasına yön veren tüm soruları belirlemek ya da sıralamak mümkün değildir. Örneğin 1995 baharında yayımlanmaya başlayan *Nationalism and Ethnic Politics* dergisinin editörü William Safran, sunuş yazısında tam yirmi sekiz kuramsal soru belirler. Üstelik bunu, milliyetçilik ve etnik çalışma konularında o güne kadar ortaya atılmış elli altı önermeyi sıraladıktan sonra yapar. Yine de dikkatli bir gözle incelendiğinde tartışmanın bir kaç temel soru çevresinde döndüğü, kendi başına bir çıkmaz gibi gözükken pek çok sorunun aslında bu temel soruların türevleri olduğu görülebilir. Bu temel soruları ana hatlarıyla üç kategoriye yerleştirmek mümkün görünebilir.

- Millet nedir? Milliyetçilik nedir?
- Milletler ve milliyetçilik ne zaman doğmuştur? Milletler ne ölçüde modern oluşumlardır?
- Farklı milliyetçilik türleri var mıdır? Varsa bunlar nelerdir?

Millet kavramıyla ilgili bu denli farklı yaklaşım ve bakış açılarını gördükten sonra, **millet**; ortak dili, ortak geçmişi -tarih-, ortak gelenek ve görenekleri -folklor-, ortak coğrafya -vatan-, ortak inanç sistemi -din-, ortak ekonomik ilişkiler -milli ekonomi-, ortak törenler, ortak bağımlılık -aidiyet- bilinci

ve duygusu, ortak egemenlik ya da siyasal erk ve hukuk sistemini -devlet- paylaşan bireylerin bütünü olarak sosyal bir örgütlenme biçimidir, tanımı daha kapsayıcı ve geniş ölçüde bir tanımlama olabilir. Fakat unutmamak gerekiyor ki bir milletin varlığını kabul ya da reddetmek için yukarıda sayılan öğelerin hepsinin gerçekleşmesi veya bazılarının gerçekleşmemesi söz konusu olamaz. Nitekim devletsiz milletler ve ortak bir siyasal sistem çatısı altında toplanan farklı kültürel değerleri paylaşan milletlerin varlığı iddianın doğruluğunu kanıtlayabilir.

Milliyetçilik:

Milliyetçiliğe baktığımızda da farklı bir durumla karşılaşmıyoruz. Breuilly milliyetçiliğe yönelik bakış açılarını değerlendirdiği bir makalesinde literatürde milliyetçiliğin üç şekilde ele alındığını söyler: bir düşünce, bir duygu ya da bir siyasi hareket olarak. Bunların kuramlara yansımaları da farklıdır. İlk grup milliyetçiliği açıklamak için milliyetçi aydınların söylediklerine, yazdıklarına eğilirken, ikinci grup belirli bir kültürün (ya da dilin, dinin) gelişimine bakar ve bunların “milli bilinci” nasıl oluşturduğunu araştırır. Sonuncu grubun yoğunlaştığı alansa siyaset sahnesidir. Milliyetçiliği bir hareket olarak tanımlayanlar siyasi çekişmeleri, iktidar kavgalarını inceler (Breuilly, 1996: 146-174).

Öte yandan Kellas milliyetçiliğin bir ideoloji ve davranış şekli olarak görülebileceğini ileri sürer. Milliyetçilik Kedourie’ye göre bir doktrin, Smith’e göre bir “ideolojik hareket”, Gellner’a göre bir “siyasilik”, Calhoun’a göre bir söylemdir. Görüldüğü gibi diğer kavramlarla ilişkileri açısından milliyetçiliğin durumu milletinkinden daha parlak değildir.

Milliyetçilik alanında ciddi bir tanım sorunu olduğunu, bu sorunun terimlerin birbirleriyle karıştırılmasından kaynaklandığını daha önce de belirttim. Bu karşılıklığa millet ve milliyetçiliğin benzer kavramlarla ilişkilerindeki belirsizliğin ve tanımlamada bu kavramlardan hangilerine ağırlık verilmesi gerektiği konusundaki kararsızlığa yol açtığını ileri sürdüm. Ancak tanım sorununu içinden çıkılmaz hale getiren iki etken daha var.

Birbirinden bağımsız değerlendirilemeyecek iki etkenden ilki, milletler ve milliyetçiliğin varlığının bir dönem sorgulanmadan kabullenmesi. Milliyetçiler tarafından savunulan ve bir süre akademik tartışmaları da egemenliği altında bulunduran bu görüşe göre milletler ve milliyetçilik doğal oluşumlardı; hep vardılar ve hep olacaklardı. Varlığı sorgulanmayacak bir oluşumun tanımlanması da beklenemezdi. Bu bakış açısı 1960'lara kadar üretilen pek çok çalışmaya damgasını vuracaktı. Bu nedenle de dönemin araştırmacıları milliyetçiliği tanımlamaktan ya da çözümlenmekten çok, milliyetçiliğin türlerini belirlemeye yönelik tipolojiler üretmeye çalışmışlardı.

Buna bağlı ikinci bir etkense millet ve milliyetçilik kavramlarının siyasetle olan yakın ilişkisi. Her tanım, millet statüsüne kavuşmaya çalışan bir grubun arayışını haklı çıkaracak, diğer bir grubunkini geçersiz kılacaktır. Yaşadıkları ortam, sosyal bilimcileri de etkiler; siyasi inançlar kimi zaman (aslında çoğu zaman) üretilenlere yön verir. Milliyetçiliğin böylesine etkin olduğu bir dünyada tanım yapmak da kolay değildir. Ortaya atılan tanımların böylesine tartışmalı olmasının bir nedeni de

budur.

Bütün bu farklı yaklaşım ve açıklama biçimlerini ve yanlılıkları göz önünde bulundurarak **milliyetçiliği**, mümkün, tarihi ve sosyolojik bir varlık ve kategorik bir olgu olan millet üzerine yapılmış ve sistelendirilmiş bir düşünce biçimi veya anlayışdır; diyebiliriz. Bu açıdan millet bir realitedir ve milliyetçilik ise bu realitenin bilinçli (şuurlu) bir biçimde farkına varmaktır ya da başka bir tabir ve yorumla milliyetçilik yalnızca sıcak çatışmalarda kendini gösteren saldırgan bir ideoloji, dönem dönem ortaya çıkan bir "moda" değildir. **Milliyetçilik** her şeyden önce bilincimize bir şekil veren, dünyayı anlamlandırmamızı sağlayan bir söylem; başka bir deyişle, toplu kimliklerimizi belirleyen, günlük konuşmalarımızı, davranış ve tutumlarımızı yönlendiren bir görme ve yorumlama, bir algılama biçimidir; tanımını yapabiliriz.

Milliyetçilik Düşüncesinin Kökenleri: 18. ve 19. yy'lar

Milliyetçilik düşüncesinin kökenlerini on sekizinci yüzyıl sonlarına, Herder ve Fichte'ye, hatta kimi yazarlara göre Kant ve Rousseau'ya kadar götürmek mümkündür. Fakat bir sosyal bilim konusu olarak ele alınmasıysa 1920 ve 30'ları bulur. Bu dönemde Carleton Heyes'in, 1940'larda da Hans Kohn'un çalışmaları milliyetçiliği akademik dünyanın gündemine sokar. 1960'lardan itibaren sosyal bilimlerin birçok alanında etkisi hissedilen modernleşme ekolünün de rolü vardı. 1980'ler ise pek çok milliyetçilik uzmanı tarafından bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu dönemde John Armstrong, Benedick Anderson, Ernest Gellner, Hobsbawm, Anthony D. Smith gibi düşünürlerin kuramsal içerikli yapıtları yayımlandı.

Milliyetçilik düşüncesinin "öteki izm"ler gibi büyük düşünürleri olup olmadığı pek çok sosyal bilimcinin anlaşılmadıkları ve farklı yaklaşımlara eğildikleri tartışmalı bir konudur. Tam olarak kimlerin bu kategoriye dahil edilebileceği tartışma konusu olsa da, milliyetçiliğin kökenleri genel olarak Alman romantik düşüncesinde aranır. Hans Kohn'a göre romantik akım 1800'lerden sonra Alman milliyetçiliğinin yükselmesine büyük katkıda bulunmuştur (Kohn, 1950: 443-472).

Pek çok araştırmacıya göre Jean Jacques Rousseau, hatta "kozmpolitan" düşünürlerin babası sayılan Immanuel Kant, Alman romantizminin oluşumuna katkıda bulunan düşünürler arasında ilk akla gelenlerdir. Milliyetçiliği düşünce akımlarıyla açıklayan Kedourie'ye göre Kant, her şeyin başlangıç noktasıdır.

Immanuel Kant (1724-1804), elbette milliyetçi değildir. Düşüncelerinin sonraki kuşaklar tarafından nasıl yorumlandığından da sorumlu tutulamazdı. Ancak Kedourie'ye göre, geliştirdiği ahlakın ve epistemolojik ikiliğin siyasi sonuçları büyük olacaktı. Bu ikiliğin temelinde, görüngülerin dünyasıyla bireyin iç dünyası arasındaki ayrım yatıyordu. Kant'a göre bilginin kaynağı görüngü dünyasından kaynaklanan izlenimlerdi. Ama ahlak asla görüngü dünyasına, yani dış dünyaya bağlı olmamalıydı. Ahlak, olasılıklara, açıklanamaz kavramlara göre değişen dış dünyaya bağımlı olursa, birey asla 'özgür' olamaz, bu anlaşılmaz kavramların kölesi olurdu. Ahlakın temeli kişinin iç dünyası olmalıydı.

Erdem ve özgürlüğe ancak iç dünyadaki evrensel kanuna uyularak ulaşılabilir.

İşte Kant'ın yeni formülü buydu: İyi irade, özgür ve özerk iradeydi. Bu formülle "*kendi kaderini tayin eden birey*" evrenin merkezine yerleştirilmiş oluyordu. Bunun siyasi alandaki yankılarını tahmin etmek güç değil: Formüle göre "*kendi kaderini tayin hakkı en yüce değer*", vatandaşların özerk iradelerini yansıtan "*cumhuriyetçilikse en geçerli yönetim biçimi*" oluyordu.

Kant'ın kavramında değişiklik yapmaya ilk cesaret edense Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) idi. Düşüncelerinin eylemlere temel oluşturmasını istiyordu. Daha gençken 'Yalnızca düşünmek istemiyorum; bir şeyler yapmak da istiyorum' diye yazmıştır.

Gözlemlerimiz aracılığıyla anlamlandırabileceğimiz dış dünyayı her tür deneyim ve izlenimin kaynağı sayan, dış dünyadaki görüngülerin (phenomenon) bireyden ve onun gözlemlerinden bağımsız olarak var olduğunu öne süren Kant'a karşılık, Fichte bunların evrensel bir bilincin ya da Ego'nun yansıması olduğunu iddia etmişti. Bu Kant'ın açıklanamaz kanunlarını ortadan kaldırıyor, dış dünyayı tamamen anlaşılır kılıyordu. Ayrıca Kant'ın olasılıklara bağladığı dış dünyayı istikrara kavuşturuyor, belirli bir mantığa uygun gösteriyordu. Dış dünyanın bütünüyle 'evrensel bilince' bağlanması, beraberinde bu dünyanın 'Organik bir bütün' olarak algılanması gerektiği düşüncesini getiriyordu.

Fichte, bireylerin birer hayaletten ibaret olduğunu, yalnızca bir bütün içinde yer aldıkları sürece gerçeklik kazandıklarını iddia eder. Dolayısıyla bireyin özgürlüğü, yani kendini gerçekleştirebilmesi, ancak bütünle özdeşleşmesiyle olacaktır. Mutlak özgürlük, bütün tarafından mutlak özümsemeyi gerektirir. Bu düşünceler Fichte'yi organik bir devlet anlayışına götürür. Buna göre devlet, kişisel çıkarlarını kavramak amacıyla bir araya gelmiş bireylerin toplamından ibaret değildir. Devletin kendi bütünlüğü vardır ve bireyden önemlidir, ondan önce gelir. Ancak birey ve devlet bir olduğunda bireysel özgürlük gerçekleşebilir.

Kohn'a göre Fichte'nin milliyetçiliği, 'ruhsal canlanmaya/yeniden doğmaya' yönelik bir çağrıydı, dışlayıcı sayılmazdı. Çünkü Fichte dünyayı Almanlar ve Alman olmayanlar olmak üzere ikiye ayırmıyordu. Ona göre insanoğlunun özgürlüğüne inananlar ve inanmayanlar vardı. Birinci gruba dahil olanlar, nerde doğmuş olurlarsa olsunlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar Alman -ya da 'gerçek millet'- sayılıyorlardı. Bireyin özgürlüğüne inanmayanlar ise, ırk ve dil olarak Alman olsalar bile yabancı sayılıyorlardı. Kısacası Fichte'nin milliyetçiliği, ironik/alaycı bir biçimde, kozmopolitliği de içeriyordu. Alman milliyetçisi bireysel özgürlük ülküsünün önce Almanlar arasında gerçekleştirmeye çalışmalı, sonra da bunu tüm insanlığa yaymalıydı.

Bu düşüncelere bir katkı da tarihsici (historicist) akımdan gelir. Alman filozof Johann Gottfried Herder'in (1744-1803) düşünceleri bu görüşün temel niteliklerini anlamamızı sağlayacaktır. Dumont'a (1992: 113-132) göre Herder'in temel amacı, o dönemde oldukça yaygın olan evrenselci düşünce ve Aydınlanmacılığa karşı çıkmaktır.

Herder'in çıkış noktası oldukça basittir: İnsanı insan yapan dildir. Dilden önce insandan söz etmek anlamsızdır, çünkü dil aynı zamanda düşüncedir. Ortak bir dil konuşan insanlar, milletin ilk aşamasını oluştururlar. Millet ise ailenin doğal bir uzantısı sayılabilir, çünkü dilin paylaşıldığı en küçük grup ailedir. İnsan olmak demek, bir dile sahip olmak ve bir topluluk içinde yaşamak demektir, ama herhangi bir dil ya da topluluk değil. Her insan belirli bir dilin ve topluluğun ürünüdür. Yani her dil birbirinden farklıdır, kendine özgüdür. Bu da her topluluğun kendine ait bir düşünce tarzı olduğu anlamına gelmektedir. Elbette bu mantık yalnızca dil için değil, her biri bir tür dil olarak algılanabilecek gelenek ve görenekler, kanunlar, töreler, vb. için de geçerlidir.

Herder kültürel farklılıkların yok edilmesinden yana değil. Barnard'a (1983: 231-253) göre Herder'in kurulmasını arzuladığı siyasi düzen, 'çoğulcu' bir düzendir. Herder bu sonuca İbranileri örnek alarak ulaşır.

Tarihsiciliğin siyasi alana taşınmasıysa, başka düşüncelerin katkısıyla mümkün olmuştur. Breuilly'e göre bunların en önemlisi 'otantiklik' düşüncesidir (Mill, 1996: 40-47). Bu düşüncenin özü, herhangi bir topluluğun sınırları içinde nelerin doğal ve gerçek, nelerin gerçek dışı olduğunun belirlenmesinde yatar. Herder otantiklik düşüncesine dayanarak bir toplumun başka bir toplum tarafından zorla ele geçirilmesine karşı çıkmıştır. Herder'e göre toplumları doğa yaratmıştır; toplumların zorla birbirlerine karıştırılması doğaya aykırıdır. Bu noktada Fichte de otantiklik arayışına katılır. Fichte'ye göre dil, milli ruhu yansıtmaktadır; dolayısıyla dili yabancı kelimelerden temizlemek, milli ruhu yabancı etkilerden korumak anlamına gelir. Fichte bu görüşlerini somut bir örneğe uygulamaktan da geri kalmaz ve Almancanın ölü bir dil olarak nitelendirdiği Latincenin etkisinden kurtulması gerektiğini savunur. Benzer görüşler, on dokuzuncu yüzyılda yaygınlaşan ırkçı akımlar tarafından da benimsenecektir.

Tüm bu düşüncelerin siyasi açıdan ifade ettikleri açıktır: Milli topluluklar eşi benzeri olmayan, kendilerine özgü oluşumlardır. Özlerini unutmuş, bir gerileme sürecine girmiş olabilirler, ama bu eski doğal otantik hallerine geri dönmeyecekleri anlamına gelmez. Milleti oluşturan bireyler kendi kaderlerini tayin edebilmelidir (bu en yüce siyasi değerdir) ve bir vatandaşlar bütünü olan millet, kendi devletini kurabilmelidir. Alman romantik milliyetçiliğinin dil, millet, devlet üçlüsünü birleştiren denklemi artık oluşmuştur.

Milliyetçilik düşüncesinin oluşumunda başka düşünürlerin de dolaylı ya da doğrudan katkısı vardı. Bunların arasında en sık anılan isim Fransız düşünür Jean Jacques Rousseau'dur (1712-1778). Rousseau'nun 'genel irade' kavramı milliyetçiliği etkilemiştir.

Rousseau'ya göre toplumsal yaşamın doğurabileceği en büyük tehlike, bir grubun diğer grubu egemenliği altına almasıdır. Bunu önlemenin yolu 'genel irade'ye teslim olmaktır. Bu da ancak bireylerin vatandaş olmasıyla sağlanabilir. Vatandaş olan birey, parçası olduğu topluma bağlılık duyar, 'bütün'ün çıkarlarını kendi çıkarlarının önüne koymayı öğrenir. Bağımsızlığın yerine bağımlılığı, otarşinin yerine katılımı koyar. Kısacası bir siyasi örgütlenme, bireyleri birbirlerine karşı

koruyabildiği ölçüde anlam taşır. Bu da bireysel iradenin yerine, genel iradenin konmasıyla mümkün olacaktır.

Barnard'a göre Rousseau gerek vatandaşlığın, gerekse vatanseverliğin sadece ulus-devlet içinde gerçekleşebileceğini iddia etmiştir. Her iki kavram da insanlık bağlamında anlamını yitirecektir. Ne vatandaş, ne de vatansever kozmopolit olabilir. Rousseau büyük devletlerde bu iki kavramın getirilmesinin zor olacağını savunmuştur. Eşzamanlı vatandaşlık ve vatanseverlik bilinci en iyi küçük kantonlarda sağlanabilir.

Belirtilmesi gereken bir nokta da Rousseau'nun düşüncesinde vatandaşlığın ve vatanseverliğin kaynaklarının farklı olmasıdır. Vatanseverlik bir duygu işidir, insanın iç dünyasından kaynaklanır, kendiliğindedir. Vatandaşlık ise akılcı iradenin ürünüdür, daha bilinçli yaşanır. Buna göre vatandaşlık, vatanseverlikten türemez; yaratılmış kurgulanmış bir kavramdır. Ancak vatanseverlik, vatandaşlığı tamamlayıcı bir nitelik taşır, onu daha mükemmel hale getirir. Bir anlamda bu iki kavram, bir madalyonun iki yüzü gibidir; ne tamamen farklı, ne de tamamen aynı.

Milliyetçilik düşüncesine hayat veren on sekizinci yüzyıl, arkasında dünya siyaset sahnesini sarsacak bir miras bırakarak tarihe karıştı. On dokuzuncu yüzyıl 'milliyetçilik çağı' olarak anılacaktı. Milliyetçiliğin daha çok ahlaki ve felsefi boyutlarıyla tartışıldığı bu yüzyılda genel olarak iki tür yaklaşımla karşılaşılır. Bunlardan ilki, milliyetçiliğe sempatiyle bakan, çalışmalarını daha çok belirli bir sürecin gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla kullanan düşünür ve bilim insanlarının 'partizan' olarak adlandırabileceğimiz yaklaşımıydı. İkincisiyse, milliyetçiliğe karşı çıkan onu tarihsel gelişim sürecinde geçici bir evre olarak gören 'eleştirel' yaklaşımıydı. Daha çok Marksistlerin benimsediği bu ikinci yaklaşımı savunan liberaller de -örneğin Lord Acton- vardı. Bunlar arasında en önemlisi, her iki yaklaşımı savunanların da milliyetçiliğin doğallığını sorgulamadan kabullenmeleri, onu toplumsal hayatın vazgeçilmez bir parçası olarak algılamalarıydı.

Milliyetçiliğe sempatiyle yaklaşanlar arasında çoğunluğu tarihçiler oluşturuyordu. Milliyetçi tarihçiler geçmişi tarayarak belirli bir milletin varlığını kanıtlayacak bulguları ortaya çıkarmaya çalışmışlar (ya da yaratmışlar), milli kültürün temel öğelerini, örneğin gelenek ve görenekleri, sembolleri, törenleri keşfetmişlerdi (ya da tasarlamışlardı). Aşağıda bu gibi yaklaşımları temsil eden bazı örnekler verilmektedir.

Devletin üzerinde hiçbir güç olmadığını ileri süren Alman tarihçi Henrich van Treitschke'ye (1834-1896) göre devletin birliği milliyete dayalı olmalıydı. Milliyet en üstün değerdi; demokrasi dahil tüm değerlerden önce gelirdi. Treitschke yazılarında bir vatanseverlik tanımı da yapmıştır: 'Gerçek vatanseverlik siyasi oluşum içinde işbirliği bilincine sahip olmak, ataların başarılarına saygı duymak ve bu başarıları sonraki kuşaklara aktarmak' demektir. Treitschke'ye göre tarihte iki itici güç vardı: Her 'gerçek' milletin (Treitschke yalnız büyük ve güçlü milletleri gerçek millet sayıyordu) kendi devletini kurma isteği ve her devletin milletini oluşturan tüm hakları bir çatı altında birleştirme eğilimi.

Fransız tarihçi Jules Michelet (1798-1874) ise milleti, bireysel özgürlüğün teminatı olarak görüyordu. 1789'da gerçekleşen devrim bir kardeşlik çağının başlangıcı olmuştu. Bu kardeşlik çağında zengin-fakir, soylu-köylü ayrımı kalmamıştı. Toplumdaki anlaşmazlıklar, kavgalar sona ermiş, düşmanlar barışmıştı. Vatanseverlik insanların tapınması gereken bir dindi. Modern Fransa'nın ve Avrupa tarihinin itici gücüydü.

Milliyetçiliği destekleyenler elbette yalnızca tarihçiler değildi. Örneğin İngiliz düşünür John Stuart Mill (1806-1873) kendisinden önceki liberal milliyetçiler gibi, cumhuriyetçi vatandaşlık kavramıyla milliyet düşüncesini birleştiriyordu. *Considerations on Representative Government* (1861) adlı eserinde Mill, milliyeti aralarında bir yakınlık olan insan grubu olarak tanımlıyordu. Bu yakınlığı doğurursa kimi zaman etnik benzerlik, kimi zaman ortak dil, din gibi öğeler, en çok da ortak bir tarih ve anılardı. Bu da grubun işbirliği ve tek bir siyasal erkin çatısı altında toplanmasını sağlıyordu. Mill'e göre özgür siyasi rejimler kurmanın yolu türdeş (homogeneous) bir milli kimlik 'birlik içinde bir kamuoyu' oluşturmaktan geçiyordu. Farklı milletlerden oluşan bir ülkede özgür kurumlar oluşturmak neredeyse imkansızdı. Ortak bir yakınlık hissinin olmadığı toplumlarda, hele toplumu oluşturan gruplar farklı diller konuşuyorlarsa, 'ortak' bir kamuoyu da yaratılmazdı. Bu durumda bir grup, diğer bir grubun duygu ve düşüncelerinden haberdar olamazdı. Bu nedenle temel siyasi birim çok uluslu devletler değil, millet olmalıydı. Millet özgür yönetimin ön koşuluydu. Mill'in bu düşünceleri bize 'eleştirel' kampa geçme şansını veriyor.

İngiliz tarihçi Lord Acton (1834-1902) bu kampın liberal üyelerindendi. Lord Acton, Mill'in düşüncelerine bireysel özgürlüğün, farklı milletlerden oluşan ve birden fazla yönetim merkezine sahip devletlerde daha iyi korunabileceğini ileri sürerek karşı çıkıyordu. Acton'a (1996: 17-38) göre milli birlikte ısrar etmek, devrime ve despotluğa yol açardı. Dolayısıyla çok uluslu imparatorluklar, örneğin Avusturya İmparatorluğu, tek uluslu devletlerden, örneğin Fransa'dan üstündü: 'değişik ırkları tatmin edemeyen bir devlet kendini lanetler, onları etkisiz kılmaya, özümsemeye ya da dışlamaya kalkan bir devlet, kendi canlılığını yok eder'di Acton'a göre.

Eleştirel kampın en önemli grubunu kuşkusuz Marksist Akım oluşturuyordu. Milliyetçilik-Marksizm ilişkisi pek çok araştırmaya konu olmuştur. Bu araştırmaların genel olarak üzerinde birleştikleri nokta, millete duyulan yoğun bağlılığın Marksizm açısından hem siyasi, hem de kavramsal zorluklar doğurduğudur. Milliyetçilik, proletaryayı uluslararası devrim amacından saptıran bir tür 'yanlış bilinçlenme' miydi? Yoksa sınıflar ve sınıf çatışması, öncelikle milli sınırları içinde mi düşünülmeliydi? Eğer öyleyse milli burjuvazilere karşı verilen mücadele, tüm dünyada sosyalizmin kurulması hedefiyle nasıl bağdaşır? Bu kavramsal nitelikli sorulara siyasal nitelikli olanlar da ekleniyordu.

Marksist düşünür ve eylemcilerin milliyetçi hareketlere karşı tutumlarında -kimi zaman taktik nedenlerden kaynaklanan- farklılıklar görülüyordu. Örneğin ikinci Enternasyonel'de, 'revizyonist' ve 'merkezci' gruplar emperyalizmi uygarlığın yayılmasına katkıda bulunduğu gerekçesiyle savunurken, daha sonraki yıllarda Rosa Lüksemburg başta olmak üzere, Joseph Strasser, Anton Pannekoek gibi daha radikal sayılabilecek bazı yazarlar milliyetçiliğe ve milliyetçiliğin sosyalizmle bağdaştırılması çabalarına koşulsuz olarak karşı çıkmışlardı. Lenin ise ezen ve ezilen ülke milliyetçiliği ayrımını gündeme getirmiş, emperyalizmin baskısı altında ezilen halkların kendi kaderini tayin hakkı olduğunu iddia etmişti. Bu çelişkili tutumların ve Marksist bir milliyetçilik kuramı olmayışının

nedenleri yazardan yazara değişiklik gösterir. Örneğin, Regis Debray Marksizm'in 'doğa' kavramına önem vermediğini, bu yüzden millet olgusunu açıklayamayacağını savunur.

Debray'a göre Marksizm bizim (insanlığın) ürettiklerimizi değil bizi üreteni dikkate almıştır. Kitching (1985: 99) ise, aydınlanmacı akılcılığın mirasçısı olan Marksistlerin gözlemleyebildikleri ama akılcı bir biçimde açıklamadıkları milliyetçiliği psikoloji aracılığıyla çözümlenmeye kalkıştıklarını ve milli bağlılıkları duyguların, ideolojik koşulların oyunumuş gibi sunduklarını iddia eder. Calhoun, milliyetçiliği gözardı eden hiçbir düşünür ya da bilim insanının Marx ve Engels kadar eleştirilemediğini belirtir ve bu 'görece' unutuşu düşünürlerin koşulsuz 'uluslararasılığına' verir. Calhoun'a göre Marx ve Engels'in en büyük yanılışı işçilerin, global kapitalist bütünleşmenin doğurduğu sıkıntılara yalnız 'sınıfsal' kimliklerine sarılarak tepki vereceklerini düşünmeleriydi. İşçilerin, işçi kimliklerinin yanı sıra pek çok kimliği vardı. Dini topluluğa ya da millete duyulan bağlılıklar da işçilerin tepkilerini yönlendiriyordu (Calhoun, 1997: 26-28).

Guibernau ise sorunun kökenlerini Marx ve Engels'in dönemin diğer büyük düşünürleri gibi, toplumların tarihsel gelişim sürecinde geçirdiği tüm evreleri açıklayabilecek bir 'büyük kuram' peşinde olmalarında arar. Marx'a göre, Eski Yunan'dan modern çağlara tüm sistemlerin ortak özelliği 'sınıf çatışması'dır. Dolayısıyla toplumsal gelişimin evrelerini açıklayacak bir kuramın anahtar öğesi bu olmalıdır. Millet ve milliyetçilik bu anlamda 'marjinal' olgulardır.

Marksizmin bu klasik sorunsalı, yirminci yüzyılın neomarksistlerini de ateşli bir tartışmanın içine sürüklemiştir. Nichos Poulantzas'a göre bir milliyetçilik kuramı üretilmeyişi, geleneksel Marksizmin tüm açmazını gözler önüne sermektedir. İşçi hareketinin milliyetçiliği küçümsediği tezi doğru değildir. Poulantzas buna kanıt olarak işçi hareketi içinde konu üzerine yapılan uzun tartışmaları gösterir. Tüm bunlara karşın bir kuram üretilmediğine göre 'Marksist bir milliyetçilik kuramı olmadığını kabul etmemiz gerekir' (James, 1996: 49).

Öte yandan Poulantzas'a katılmayanlar da vardır. Bir grup yazar kuram tartışmasının bir kenara bırakılmasını önerir ve Marksistlerin milliyetçilik üzerine yazdıklarının yeterli olduğunu ileri sürer. Örneğin, J.N. Blacet. Bir başka grupsa doğrudan Marksist bir milliyetçilik kuramı olmadığı savına karşı çıkar. Örneğin Nimni (1991) eserinde Marx ve Engels'in milliyetçilik karşısındaki tavırlarının siyasi koşullara göre değişiklik gösterdiği iddiasını reddeder ve bu konuda yazdıklarının -sistematik olmasa da- belirli bir bütünlük içerdiğini öne sürer. Ronaldo Munck ise Marksizmin bir milliyetçilik kuramı olmadığını söyleyerek başladığı kitabını Bauer, Gramsci ve sosyalist -siyonist- Ber Borochov'un bir kuram için gerekli olan malzemeyi sunduklarını iddia ederek bitirir (Munck, 1986: 167-171). Neomarksistler, Marksizmin milliyetçilik karşısındaki kuramsal suskunluğunu aşmaya yönelik girişimlerde de bulunmuşlardır. Örneğin Nairn, Hechter ve Hroch'un milliyetçilik kuramlarını söyleyebiliriz.

Marx (1818-1883) ve Engels'e (1820-1895) göre modern millet, kapitalist üretim biçiminin feodalizmin yerine geçmesiyle sonuçlanan uzun bir tarihsel sürecin ürünüydü. Kapitalist ekonomiye geçiş Batı Avrupa'daki pek çok toplumsal oluşumun daha türdeş ve merkezi bir yapıya kavuşmasına

yol açmıştı. Yerel farklılıkların törpülenmesi, piyasa ekonomisinin vazgeçilmez önkoşullarından biriydi.

Bu bağlamda Marx ve Engels, Hegel'in 'tarihi' ve 'tarihi olmayan' milletler ayrımını canlandırmışlardı. Nimni, her iki düşünürün de millet terimini bir devlet sahibi olan topluluklar için kullandıklarını, henüz bir devlet kuramamış olan topluluklar içinse milliyet terimini yeğlediklerini söyler. Buna göre, milletler ya kendi devletlerini kurarak millet statüsüne geçecekler ya da 'tarihsiz halklar' (Geschichtslosen Völker) olarak kalacaklardı. 'Tarihsiz halklar' kapitalist üretim biçimine uyum sağlayamadıklarından gerici bir nitelik taşıyor, her türlü değişime karşı çıkıyorlardı; çünkü varlıkları eski rejimin sürmesine bağlıydı.

Bu nedenle Marx ve Engels tarihi milletlerin, örneğin Polonyalıların, İtalyanların, milli hareketlerini desteklerken, Avusturya-Macaristan ya da Rus İmparatorluklarına karşı, gelişen akımları 'gerici' olarak nitelendiriyorlardı. Daha genel olarak Marx ve Engels ortak bir dil ya da geleneklerin, coğrafi ve tarihsel türdeşliğin bir millet oluşturmaya yetmeyeceğini düşünüyorlardı. Millet olabilmek için belirli bir ekonomik ve toplumsal gelişme düzeyine ulaşmış olmak da gerekiyordu. Buna bağlı olarak, 1848 yılında Schleswig ve Holstein'in Danimarka'ya bırakılmasına şiddetle karşı çıkmışlardı, çünkü onlara göre Almanya, İskandinav ülkelerine göre daha ileri bir kapitalist gelişme düzeyine sahipti, dolayısıyla daha 'ilerici' ve 'devrimci'ydi (Munck, 1986: 13).

Marx ve Engels bu genel tavrı, 1848 devrimleri sırasında da sürdürürler. Onlara göre küçük, dinamik olmayı beceremeyen milletler yok olmaya mahkumdur. Fakat Marx ve Engels'in farklı zaman ve koşullarda farklı milliyetçilik hareketlerine aynı ve tek çerçevede yaklaşmadıklarını görebiliriz.

Değinmesi gereken son bir nokta da, Marx ve Engels'in 'uluslararasıçılığa' olan bağlıdır. Mung'a göre bu bağlılık, kimi yazarların iddia ettiğinin aksine, gerçektir. Bunun en önemli kanıtı da 1848'de yayımladıkları- Komünist Manifesto-idi. Marx ve Engels daha o zamandan halklar arasındaki milli farklılık ve karşıtlıkların günden güne eridiğini ileri sürmüşlerdi.

Ulusal ayrılıklar ve halklar arasındaki düşmanlıklar, burjuvazinin gelişmesinde, ticaret özgürlüğünden, dünya pazarından, üretim tarzındaki ve ona tekabül eden hayat şartlarındaki tekbiçimlilikten ötürü günden güne ve gitgide daha çok kaybolmaktadır(Engels ve Marx, 1968: 6).

Marx, Friedrich Hist'in Das Nationale System der Politischen Ökonomie adlı esri üzeri yazdığı bir makalede de şunları söylemişti: İşçinin milliyeti Fransız, İngiliz ya da Alman değil, emek, bedava kölelik, kendi kendini satmaktır. Onu yöneten hükümet Fransız, İngiliz, ya da Alman hükümetleri değil, sermayedir. Doğduğu yerin havası Fransız, İngiliz ya da Alman havası değil, fabrika havasıdır. Ona ait olan toprak Fransa, İngiliz ya da Alman toprağı değil, yerin bir kaç karış altıdır(Guibernau, 1996: 16).

Benzer görüşler Engels tarafından da dile getirilmiştir. İşçi sınıfı yalnızca uluslararası bağlamda düşünmeliydi. Enternasyonal, ülke tanımazdı; birleştirmeyi amaçlardı, bölünmeyi değil, '[Enternasyonal] milletin çağrısına karşı çıkardı, çünkü milliyet, hakları birbirinden ayırma eğilimi taşır, zorbalardan tarafından önyargı ve karşıtlıklar yaratmak için kullanılır'dı.

Öte yandan Komünist Manifesto'daki bazı pasajlar, Marx ve Engels'in milliyetçiliğe bakışını irdeleyen yazarlar arasında ateşli bir tartışmaya yol açmıştır. Bunlar Marx ve Engels'in proletaryanın burjuvaziye karşı mücadelesinin öncelikle bir 'milli mücadele' olduğunu söyledikleri pasajlardır.

Özünde olmamakla birlikte, biçiminde, proletaryanın burjuvaziye karşı mücadelesi, başlangıçta ulus ölçüsünde bir mücadeledir. Her ülkenin proletaryası, elbette ki her şeyden önce, kendi burjuvazisiyle hesaplaşmalıdır (Engels ve Marx, 1968: 58).

Ya da:

Her ülkenin proletaryası her şeyden önce, politik iktidarı ele geçirmek, kendisini ülkenin yönetici sınıfı durumuna yükseltmek, kendisi bizzat ulus olmak zorunda olduğuna göre, proletarya bu bakımdan yüzde yüz millidir; ama kelimenin burjuva anlamıyla değil (Engels ve Marx, 1968: 69).

Kimi yazarlara göre bu pasajlar, Marx ve Engels'in karşı karşıya oldukları ikilemi yansıtır: İşçiler hem milli bir mücadele vermeye çağırılırlar hem de onlara vatanlarının olmadığı söylenip onlardan uluslararası devrime inanmaları beklenir. Milli mücadeleden uluslararası devrime nasıl geçileceği ise açıklanmaz. Mung'a göre ise, Marx ve Engels'in kastettiği yeterince açıktır. İşçiler öncelikle kendi ulus-devletlerinin öncü sınıfı (manifestonun Almanca baskısında 'milli sınıf' terimi kullanılmıştır) haline gelmelidirler. Ancak iktidarı ele geçirdikten sonra, milli karşıtlıkların törpülenmesi için çalışabilirler. Bu pasajları farklı şekilde yorumlama mümkün değildir. Bu bağlamda bir çelişkidenden söz etmek imkânsızdır (Munck, 1986: 23-25).

Yukarıda sözü edilen pasajlar hakkındaki görüşler ne olursa olsun, Marksistler arasında bir milliyetçilik kavramı geliştirmeye en çok yaklaşanların Otto Bauer (1881-1938) ve Karl Renner (1870-1950) oldukları konusunda tam bir fikir birliği vardır. Gerçekten de Otto Bauer'in 1907'de yayımlanan *Die Nationalitäten Frage und die Sozial Demokratie*'sı yalnızca Marksistlerin değil tüm dönemin en kapsamlı milliyetçilik çalışmalarından biri sayılabilir.

Renner'in milli farklılıklardan kaynaklanan sorunlara önerdiği çözüm, devlet ve milleti birbirinden ayırmaktı. Milletle ilgili olan alanlar eğitim ve kültürle sınırlı olmalı, devlet ise toplumsal ve ekonomik konularla ilgilenmeliydi. Devletin örgütlenmesinde federal yapı benimsenmeliydi. Milli özerklik de bir bölgede yaşayan toplam insan sayısına göre değil herhangi bir milliyeti benimseyen insan sayısına göre belirlenmeliydi. Renner'in 'kişilik ilkesi' (Personality Principle) olarak adlandırılan bu düşüncesi, Avusturya sosyal demokrasisine damgasını vuracaktı.

Bauer ise milliyetçiliği çözümlenmeye milleti tanımlayarak başlamıştı. Yazara göre millet bir 'kader topluluğuydu', kendine özgü bir karakteri ve kültürü vardı. Milletten kökeni, milliyetçilerin iddia ettiğinin aksine, koşullara bağlıydı. Herder'in sözünü ettiği 'dil topluluğu' nun oluşması, modernleşmenin getirdiği bir dizi etkene dayanıyordu. Bauer bunların arasında tarımsal üretim biçimlerinin değişmesi, kırsal alanların bölgesel ekonomik ilişkiler içine çekilmesi ve bunun sonucunda lehçelerin birbirine yakınlaşmasını sayıyordu. Bauer'e göre ikinci aşama 'kültür topluluğu' aşamasıydı.

Dil topluluğuyla milli kimliğe ulaşılması arasında bir köprü işlevi gören bu aşamada Bauer, 'yüksek kültürlerin' gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla bir 'yüksek' dilin, yani değişik lehçelerin üstünde, herkesin anlayabileceği ortak bir dilin oluşmasını önemsiyordu. Kültür topluluğundan millete geçişte önemli olan etkense duyguydu, milleti oluşturanların ortak kaderine olan inançlarıydı. Ortak geçmiş kadar, belki de ondan daha çok ortak geleceği, kader birliğini önemseyen Bauer bu yüzden milleti bir 'kader topluluğu' olarak tanımlamıştı (Bauer, 1996: 39-77).

Bauer millet ve sınıfı bir araya getirmenin yolunu da bulmuştu. Ona göre milli kültür değişik sınıfların katkısıyla oluşuyordu. Sosyalizme geçildiğinde milletler arasındaki ilişkiler düzelecekti. Çünkü bu ilişkileri bozan aslında sınıfsal çatışmalardı. Bunlar ortadan kalkınca, milletler arasındaki ayrılıklar da yerlerini işbirliği ve birlikte uyum içinde yaşamaya bırakacak, toplumun tüm bireyleri milli ülkülerin gerçekleştirilmesi için çalışacaklardı. Bauer bu sonuca Çek-Alman ilişkilerini izleyerek varmıştı. Önemli olan milli konuları (kültürel-karşıtlık içermeyen), sınıfla ilgili olanlardan (ekonomik-karşıtlık içeren) ayırmaktı. Her millete özerklik verilirse, geriye yalnızca sınıf çatışmaları kalacaktı.

En sona bırakılan Fransız tarihçi Renan'a geçmeden önce kısaca değinilmesi gereken iki isim daha var: sosyoloji biliminin kurucuları sayılan Emile Durkheim (1858-1917) ve Max Weber (1864-1920).

Milliyetçiliğin kolay kolay tarihin karanlıklarına gömülmeyeceği iyice anlaşılmasına karşın, Marx ve Engels'ten bir kuşak sonra hala konuyu enine boyuna inceleyen bir kuramsal çalışma üretilmemişti. Bu suskunluğun nedenleri yine araştırmacıdan araştırmacıya değişiyor. Burada iki görüşü almakla yetinelim. Guibernau, Marx için söylediğini Weber ve Durkheim için de yineler ve milliyetçiliği dışlamalarını, toplumsal gelişimin tüm evrelerini açıklayacak bir kuramsal çerçeve peşinde olmalarına bağlar. Durkheim, 'iş bölümünü' toplumun belirleyici niteliği olarak görürken, Weber 'akılcı örgütlenme'yi (örneğin modern toplumlarda bürokrasiyi) ön plana çıkarıyordu. James ise bu suskunluğu, milliyetçiliğin dönemin atmosferine egemen olmasıyla açıklar. James'e göre yirminci yüzyılın başlarında milli çıkarların diğer tüm değerlerden üstün hale gelmesi düşünce insanlarını da etkiliyor, milliyetçiliği tarafsız gözle incelemelerini güçleştiriyordu. Weber'in Alman milliyetçisi olması da bu şekilde açıklanabilir (Guibernau, 1996: 42 ve James, 1996: 86).

Fransız tarihçisi Ernest Renan (1823-1892), 1882'de Sorbonne'da verdiği "Qu'est-ce que'une Nation" başlıklı dersinde ileri sürdüğü bazı düşünceler, bugün olduğu kadar kendi döneminde de yaygın olan

ve milleti ırk, din, dil gibi nesnel öğelerle açıklayan tanımlara karşı çıkmıştı: 'Nasıl üç dili ve iki dini olan, üç ya da dört ırktan oluşan İsviçre bir millet sayılır da, örneğin çok daha türdeş olan Toscanan millet olarak görülmez? Neden Avusturya bir devlet de bir millet değil?' Bu noktadan hareketle Renan, milletlerin ebedi olmadığını, bir başlangıçları olduğu gibi bir sonları da olacağını ileri sürmüştü. Milletleri millet yapan 'kahramanlıklarla dolu ortak bir geçmiş, büyük liderler ve gerçek zaferlerdi'. En az bunlar kadar önemli olan başka bir noktaysa, 'toplu unutulmuşlar'dı. Milletler, birliklerini sağlamak ve koruyabilmek için yalnızca geçmişlerindeki başarıları hatırlamalı, kimi kötü anıları da unutmalıydılar. Tek bir cümlede toparlayacak olursak, liberal ilkelere bağlı kalmaya çalışan Renan milletlerin doğuşunda siyaseti ve ortak geçmişi ön plana çıkarmıştı (Renan, 1990: 8-22).

Bu düşünceler bizi yirminci yüzyıla taşır. Fakat yazının haddinden fazla uzamasının pek de yararlı olacağını düşünmüyor, yalnız yirminci yüzyılın gelişmelerini ikinci bölüm olarak farklı bir yazıda açıklamayı düşünüyorum. Şimdi buradan millet ve milliyetçilikle ilgili farklı genel yaklaşım ve düşünce tarzı -okulları- akımları kısaca aktarmaya geçebiliriz.

Bir sosyal olgu olarak millet ve milliyetçilikle ilgili kuramsal yaklaşımları -bence- belli başlı iki kampa, biri sosyal-kültürel yaklaşım diğeri sosyal-politik yaklaşım olarak ayırabiliriz. Fakat kaynağın izlediği izlenim ve çizgiyi izlemeye bağlı kalmak zorunluluğundan üç farklı genel yaklaşımı göreceğiz. Bunlar 'İlkçi ekol', 'Etno-Sembolcü ekol'(sosyal-kültürel) ve 'Modernist ekol' (sosyal-politik) akımlar ya da kuramlar olarak ele alınacaktır.

Milliyetçilikten Önce Milletler: İlkçi Yaklaşım

İlkçi yaklaşım İngilizce *primordialism* karşılığı kullanılmakta. Bu kelime İngilizcede iki anlama geliyor. Bunlardan ilki 'başlangıçtan beri var olan', diğeri ise 'ilk yaratılan ya da geliştirilen'. Kelimeyi ilk kullananın İngiliz tarihçi Edward Shils olduğu sanılıyor. Shils terimi, ilk olarak 1957 tarihli ünlü makalesinde, aile içi ilişkilerden söz ederken kullanır (Shils, 1957: 130-145).

Aslında ilkçilik, bir milliyetçilik kuramı değil; daha çok bir bakış açısıdır. Buna göre terim, kabaca, milletleri doğal ya da eski çağlardan beri var olan yapılar olarak görenleri nitelemek için kullanılıyor. Bu anlamda daha sonra ele alacağımız modernist ya da etno-sembolcü terimlerinden farklı değil. Modernistleri birleştirdiği düşünülen ortak özellik, milliyetçiliği modernleşme süreçlerinin, dolayısıyla yakın tarihin bir 'armağanı' olarak görmeleri; etno-sembolcülerini birleştiren milletlerin etnik kökenlerine verdikleri önem; ilkçileri birleştirense, yukarıda da belirttiğimiz gibi, milletleri doğal yapılar olarak görmeleri. ABD'li sosyolog/antropolog Clifford Geertz, ilkçi bağdan kast edilenin toplumsal yaşamın 'verili' (given), daha doğrusu 'verili' olduğu varsayılan, öğelerinden kaynaklanan bağlar olduğunu belirtir ve bunlar arasındaki bağı, din, dil ve belirli toplumsal alışkanlıkları sayar. Bu bağlara kişisel çıkarlar öyle gerektirdiği için değil, bağın kendisi önemli sayıldığı için uyulur. Önemli olan 'doğal' yakınlıktır, toplumsal etkileşim değil (Geertz, 1973: 259).

İlkçi yaklaşıma dayalı milliyetçilik kavramlarını, etnik gruplarla ilgili çalışmalardan bağımsız ele almak mümkün değil. Yaklaşım ilk olarak, etnik kimliği ve bu kimliği oluşturan bağların niteliğini inceleyen çalışmalarda şekillenir. 'İlkçilik' benzer yaklaşımları nitelemek için kullanılan genel bir terim. Yani bütünüyle türdeş bir kategoriye belirlemez. Nitekim ilkçi açıklamaları benimseyen araştırmacılar içinde üç ayrı bakış açısı ayırılabilir. Bunlara daha sistematik bir sunuş için 'doğalcı', 'biyolojik' ve 'kültürel' adlarını verebiliriz.

'Doğalcı' adını verdiğim birinci bakış açısı ilkçiliğin en aşırı versiyonu sayılabilir. Bu görüşe göre etnik kimlik konuşma yeteneği, koku alma, görme duyuları ya da cinsiyet kadar doğal bir parçamızdır. Kişilerin ait oldukları etnik topluluk önceden belirlenmiştir. Başka bir deyişle kişiler bir aileye doğdukları gibi, bir etnik topluluğa da doğarlar. İnsanlığın farklı etnik gruplara ayrılması doğal düzenin bir gereğidir ve bu gruplar kendilerinden olmayanı dışlama eğilimi taşırlar. Bu görüşü benimseyenler milletlerin 'doğal' sınırları olduğunu savunurlar. Onlara göre milletin belirli bir kökeni, 'kişiliği', misyonu ve kaderi vardır. Yaklaşım milletlerle etnik gruplar arasında ayrım yapmaz. Milliyetçilik her dönemde insanlığın temel niteliğidir.

Bu bakış açısını düşünce sistematığının oluşumunda etkili olan ve kendi ülkelerinin milli akımlarına öncülük eden Fremtisek Palacky, Eoin Mac Neill ve Nicolae Iorga gibi tarihçiler çalışmalarında, milletlerin kendilerine özgü yaşam tarzları ve bir toprağa olan bağlarıyla birbirlerinden ayırt edilebilir doğal yapılar olduğunu ileri sürerler. Bu tarihçilere göre geçmiş, milletlerin kendi kendilerini gerçekleştirme mücadelesinin öyküsüdür. Smith, bu yaklaşımı kendi içinde 'doğal' ve 'eskilcilik' (pereniyalizm) iki ayrı bakış açısı olarak belirler.

Biyolojik yaklaşım etnik bağlılıkların kökenlerini genetik özelliklerde ve içgüdülerde arar. (Burada içgüdü kavramını psikolojik olarak yerinde bulmuyorum.) Bu yaklaşım, son yıllarda Wilson, Trivers ve Badcock gibi araştırmacıların çalışmalarıyla yeniden canlanan sosyo-biyoloji alanından gelme verilerin etnik gruplara uygulanmasıyla gündeme gelmiştir. Sosyo-biyolojik kuramının temelinde 'üreme, çoğalma' kavramını yaratır. Buna göre, insanları öncelikli olarak üreme eyleminde başarıya ulaşma güdüsü yönlendirir. Bu amaca yönelik en uygun davranışsa 'yakınlarla', 'hısımlarla' eşleşmektir. Çünkü onlar tanınır, bilinir. Üreme eyleminde 'hısım/akraba' olanı seçmek, insanların genlerine işlemiş bir mekanizmadır ve arkasındaki itici güç üremedeki başarılı olma arzusudur. Peki, insan kendisine 'yakın' olanı nasıl belirler? Burada en temel ölçüt kültürel benzerliktir. Etnik grupların kökenlerine ilişkin bilgiler sunan kültürel öğeler -söylenceler, mitler- bireylere yakınlarını belirleme konusunda rehberlik eder. Kan bağı ve akrabalık, başarılı üreme hedefine yönelik bu genetik mekanizma sayesinde önem kazanır; insanlar bu nedenle etnik gruplarına ya da milletlerine karşı böylesine güçlü duygular beslerler.

Sosyo-biyolojik yaklaşımın milliyetçilik literatüründeki en önemli temsilcisi Pierre van den Berghe'dir. Van den Berghe insan ilişkilerine içgüdü'nün egemen olduğunu söyler: hısım/akraba olanın seçilmesi (kin selection), karşılıklık (reciprocity) ve zorlama (coericon) (Berghe, 1994: 102).

'Kültürel' ilkçiyse, etnik bağlılıklarda inancı ön plana çıkarır. Bireyleri, etnik topluluğu ya da milleti '

ötekilerden' ayırdığı düşünölen dil, din, ortak geçmiş gibi öğelere sımsıkı bağlayan bu öğelerin ilk olma niteliğı taşıdığına, her şeyden önce varolduğına duyulan inançtır. Bu inanç, söz konusu öğelere mistik bir hava, tinsel bir önem kazandırır. Bu noktadan modernist yaklaşımın kuramsal açıklamasına geçebiliriz.

Modernist Yaklaşım

Modernist bakış açısının ilk hangi çalışmayla gündeme geldiğini belirlemek kolay olmasa da, Karl Deutsch'un 1953 yılında yayımlanan *Nationalism and Social Communication* ile Elie Kedourie'nin 1960 tarihli *Nationalism*'ini literatürdeki değışimin ilk habercileri olarak görebiliriz. 1980'lerde etno-sembolcölerin başlattığı eleştiri salvosuna (yaylım ateşi, bombardıman) rağmen, milletçilik üzerine çalışan araştırmacıların en fazla rağbet ettiğı kuramsal çerçeve haline geldiğı durumu hala sürdürmektedir.

Bu yaklaşımı benimseyen çalışmaların ortak paydasını milletler ve milliyetçiliğın modern çağı (son birkaç yüzyıla) ait yapılar olduğı görüşü oluşturuyor. Bu görüşe göre milletler ve milliyetçilik kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ya da onların ürünü olarak ortaya çıkar. Milliyetçiliğı bu süreçlerden bağımsız düşünmek mümkün değıldir. Zaten eski çağlarda milliyetçiliğın ortaya çıkmasını sağlayacak toplumsal, siyasi ve ekonomik koşullar yoktur. Bu koşullar modern çağda oluşur; başka bir deyişle, milletler ancak milliyetçilik çağında sosyolojik bir gereklilik haline gelir. Milliyetçilik milletleri yaratır, milletler milliyetçiliğı değıl.

Bu ortak paydanın dışında modernistlerin üzerinde anlaştığı konu sayısı yok denecek kadar azdır. Birbirlerini eleştirmekten çekinmeyen modernist yazarlar kuramlarında farklı etkenlere vurgu yaparlar. Bu çalışmada modernist araştırmacılar, kuramlarında ön plana çıkardıkları etkenlere göre üç ayrı kategoride değılendirilecek. Buna göre milliyetçiliğın çözümlenmesinde ekonomik etkenlere ağırlık veren araştırmacılara '*ekonomik dönüşüm*', siyasi etkenleri temel alanlara '*siyasi dönüşüm*', toplumsal-költürel etkenleri vurgulayanlara ise '*toplumsal-költürel dönüşüm*' başlığı altında yer verilecektir.

Burada öncelikle belirtilmesi gereken bir husus da millet ve milliyetçiliğı bir sosyal ve költürel olgu olarak bu denli kaba ve genel dolayısıyla da '*indirgemeci*' bir sınıflandırmanın ne ölçüde doğıru olduğı tartışmaya ve eleştiriye açık bir konu olduğudur. Çünkü sosyal ve költürel yaşam alanında, kendini gerçekleştiren herhangi bir olay ya da olgu, sadece tek bir kuramsal değışkenin etkisiyle değıl, birden fazla kuramsal etkenin ve dinamiğın doğırudan ya da dolaydan etkileşim sonucu meydana gelir. Hele hele iş evrensel kurumların etki alanındaysa daha da sıkı bağ ve etkileşim gözlenebilir. Herhalde yine de kaynağın izlediğı çizginin dışına çıkmamak amacıyla da olsa modernist yaklaşımın üç ayrı bakış açısını çok kısa olarak şöyle açıklayabiliriz.

Ekonomik dönüşüm; bu yaklaşımı ön plana çıkaran ve benimseyen kesim genellikle sosyal-költürel

oluşumların alt yapısını oluşturduğunu düşündükleri ekonomik ilişkilerin değişimi ve döngüsü sonucu olarak, milletleşme ve milliyetçilik olgusunu açıklamaya çalışırlar. Bu akımın başını genellikle neo-marksistler çekerler. 1960 ve 1970'li yıllarda üçüncü dünya ülkelerinde baş gösteren dünya emperyalizmine karşı artan milliyetçi savaşım (mücadele), neo-marksistleri konuyla ilgilenmeye ve klasik-ortodoks marksizmi yeniçağın gereklerine ve isteklerine uydurma girişimlerine, kuramsal çözümlemelerinde ise kültür, ideoloji ve dile daha fazla önem vermeye yönlendirdi. Bu yönelim sonucu milliyetçilik literatürüne konuyla ilgilenen sol düşünür ve yazarlardan birçok eser eklendi. Bunlardan bilinen iki önemlisi -ingilizce literatürde- Tom Nairn'ın '*dengesiz kalkınma*'sı ve Michal Hechter'in '*iç sömürgecilik*' eserleridir.

Siyasi dönüşümün en fazla vurguladığı husus milletlerin -modern anlamda- meydana gelmesinde siyasal örgütlenmenin yeni biçimlenişidir (Ulus-Devlet). Bu bağlamda bağımsızlık, milli çıkarlar, hukuksal tabiiyet, vatandaşlık, uluslararası sistemdeki hukuksal gelişmeler, toplumsal mühendislik vb. gibi kavramları beraberinde getirip açıklamaya çalıştı, siyasi dönüşüm akımı. Genellikle milletleşmeyi modernite çağının siyasal ve hukuksal örgütlenmesinin ve son zamanlarda sosyal mühendisliğin ürünü ve yapılanma biçimi olarak nitelendirirler. Millet ve milliyetçiliği modernitenin ürünü olan bir siyasal dönüşüm olarak değerlendiren eserlerden; John Breuilly'nin '*bir siyaset biçimi olarak milliyetçilik*', Paul Brass'ın '*milliyetçiliğin seçkinlerce kullanımı*', Eric Hobsbawm'ın '*icat edilen gelenekler*'den söz edilebilir.

Toplumsal-kültürel dönüşümün en önemli özelliği insanlığın gelişimini evrelere ayırmasıdır. Bu yaklaşım geleneksel toplumla modern, endüstriyel toplum arasında ayırım yapar. Bu akımın ünlü araştırmacısı ve düşünürü Çek asıllı Ernest Gellner'e göre milliyetçilik 'siyasi ve milli birimin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunan ilkedir' ve modern çağa özgü bir olgudur (Gellner, 1996: 1). Gellner insanlık tarihini üç evreye ayırır: Avcı-toplayıcı, tarımsal ve modern-endüstriyel toplumlar. Gellner avcı-toplayıcı ve tarımsal toplumlarda güçlü yönetim merkezi ve bütüncül bağlılık olmayışından dolayı, millet ve milliyetçilik söz konusu olamaz düşüncesindeydi. Bu alandaki diğer bir araştırmacı Benedict Anderson, milletin ve milliyetçiliğin özel bir kültürel yapım (artefact) türü olduğu düşüncesindedir. Yazara göre bu yapımları anlayabilmek için tarih içinde ne zaman ve nasıl doğduklarını, zaman içinde anlamlarının nasıl değiştiğini ve neden bugün böylesine güçlü bir duygusal meşruiyete sahip olduklarını çözümlememiz gerekir. Konuyla ilgili bkz. (Anderson, 1991). İşte bu yaklaşım ve bakış açısı üretilen -İngilizce literatürde- üç önemli eserden bahsedebiliriz. Bunlar: Ernest Gellner'in *Yüksek Kültürler*'i, Benedict Anderson'un *Hayali Topluluklar* ve Miroslav Hroch'un *Milli Hareketlerin Üç Evreli Gelişimi*'dir.

Ara Yol? Etno-Sembolcü Yaklaşım:

Etno-sembolcüler temel savlarını modernizm eleştiriden yola çıkarak geliştirmişlerdi. Etno-sembolcü erimi milliyetçilik çözümlemelerinde etnik geçmişe (ve kültüre) ağırlık veren kavramları nitelemek için kullanılır. İlkçiliği reddeden, modernizm açıklamaları ise yetersiz bulan John Armstrong, Anthony D. Smith, John Hutchinson gibi etno-sembolcüler, bu iki yaklaşımdan hareketle bir senteze ulaşmaya, bir tür '*orta yol*' bulmaya çalışırlar. Kendi çalışmalarına *etno-sembolcü* adını/terimini kendileri vermiyor. Terim daha çok bu tür görüşmelere sempatiyle bakan genç kuşak araştırmacılar tarafından kullanılır. Nitekim Armstrong, hiçbir eserinde bu terimden söz etmez. Smith,

Armstrong'un bakış açısını 'eskilci' olarak tanımlarken, Hutchinson hem Smith, hem de Armstrong'un görüşlerine 'etnikçi'/'ethnicist' nitelemesini yakıştırır(Hutchinson, 1994:7).

Etno-sembolcülere göre milletlerin gelişim süreci geniş bir zaman dilimi içinde ele alınmalıdır, çünkü modern milletlerin doğuşunun etnik geçmişlerini dikkate almadan açıklamak mümkün değildir. Bu günün milletleri, modern öncesi dönemin etnik topluluklarının devamıdır. İki yapı gelişmişlik düzeyi açısından farklıdır, tür olarak değil. Etnik kimlikler düşünüldüğünden daha dayanıklıdır; tarihin kurduğu tuzaklara (göçler, istilalar, etnik gruplar arası evlilikler) karşı özlerini yüzyıllar boyu korurlar. Modern dönemin milletleri, yılanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenir. *Geçmişten gelen mitler, semboller, töreler bu günün milliyetçiliklerinin içeriğini belirler*, varsayımıyla ilkçilerden ayrılırlar. Öte yandan milliyetçiliği kapitalizm, endüstrileşme gibi modern süreçlerle açıklayan kuramlarla da yetinilmemesi gerektiğini öne sürerler, çünkü bu tür yaklaşımlar etnik bağlılıkların kalıcılığını gözardı etmektedir. Doğru bakış açısı daha uzun bir tarihsel dönemi kapsamalı, bugünün milletlerini etnik atalarıyla aynı potada değerlendirmek gerekir.

Smith etno-sembolcü yaklaşımın üç yönden avantajlı olduğunu söyler. Birincisi bu tür bir yaklaşım hangi halkların yeterli koşullar oluştuğunda bir milliyetçi hareket başlatacağını ve bu hareketin hangi biçime bürüneceğini belirlememize yardımcı olacaktır. İkincisi, yaklaşım anıların, törelerin, mit ve sembollerin milliyetçiliğin şekillenmesindeki rolünü anlamamızı sağlayacaktır. Milliyetçilik çoğu zaman belirli bir dilde eğitim, kendi dilinde televizyon kanalı, kutsal anıtların korunması gibi sembolik hedeflerin peşinde koşar. Materyalist ya da modernist kuramlar bu konuları yeterince açıklayamaz; kolektif anıların gücünü kavrayamaz. Üçüncüsü, etno-sembolcü yaklaşım milliyetçiliğin nasıl bu kadar geniş bir halk desteğine sahip olabildiğini açıklar. Entelijensiya 'halk kitlelerini tarihe davet edebilir'. Ama onlar neden bu çağrıyı kabul ederler? Yalnızca maddi çıkarlar uğruna mı? Yanıt bu kadar basit olamaz. Etnik kültürlere ağırlık veren yaklaşımlar bu süreci aydınlatmaya çalışır.

Etno-sembolcü yaklaşımı derinlemesiyle bilmemiz için John Armstrong'un *Nation Before Nationalism* 'inde tercihsel bakış açısına ayrıca Anthony D. Smith'in *Milletlerin Etnik Kökeni* kuramlarına/yaklaşımlarına bakılabilir. Buradan milliyetçiliğin günümüzde akademik dünyadaki yerine kısa bir bakışla yazıyı bitirmeye çalışacağım.

Milliyetçiliğin -sıcak çatışmalar ve dönem dönem ortaya çıkan 'sıradışı' akımlar olarak -değerlendirilmesi, bu konuya yönelik çalışmaların sayısının artmasını ve üretilen yapıtların tek tiplilikten kurtulmasını geciktirdi. Çünkü bu bakış açısına göre milliyetçilik, 'onların', örneğin üçüncü dünyadakilerin sorunuydu, 'bizim', yerleşik devletlerdeki değil. Dolayısıyla, yeterince önemli de değildi. Onlar da sınırlarıyla ilgili anlaşmazlıklarını giderdiklerinde bu 'illetten' kurtulacaklar, bizim gibi 'zararsız', 'iyi' milliyetçilik aşamasına geçeceklerdi. Ama ne yazık ki bu gerçekleşmedi. Var olan sorunlar bir türlü çözülemediği gibi, bunlara her geçen gün yenileri eklendi. Üstüne üstlük, yerleşik devletlerin 'iyi' milliyetçilikleri de kendi içlerinde, örneğin Quebec'te, Kuzey İrlanda'da, Bask bölgesinde, Çeçenistan'da, etnik nedenlere dayalı huzursuzlukların, hatta ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkmasını engellemedi.

Bugün artık sözü edilen gecikmeye yol açan her iki nedenin de yavaş yavaş ortadan kalkmakta olduğunu görüyoruz. Her ne kadar yerleşik disiplinler milliyetçiliği hala 'şu sıralar popüler olan' akademik bir moda olarak görmeye -ve konunun 'disiplinler arası' niteliğinden hoşlanmaya- devam etse de, artık milliyetçilik, belki dinle birlikte, üzerinde en çok çalışılan konulardan biri. Bir iki istisna dışında Anglo-Sakson araştırmacıların egemenliği altında gelişen milliyetçilik literatürüne neredeyse her hafta yeni eserler katılıyor. Bu konuya eğilen tek akademik dergi olan *Canadian Review of Studies in Nationalism'e Ethnic and Racial Studies, Nationalism and Ethnic Politics, Nations and Nationalism* gibi dergiler katıldı. Bunun sonucunda dergiler konunun farklı yönlerine eğilmeye başladılar. Milliyetçilik, pek çok üniversitede, hatta milliyetçiliğin farkına kendi iç koşullarının da etkisiyle gecikmeli olarak varan Amerika'da bile, ders programlarına girdi. Bugün Avrupa'da otuzu aşkın üniversitede artık milliyetçilik üzerine lisansüstü eğitim almak, bu konuda uzmanlaşmak mümkün. Milliyetçilik, başka dalların alt programı olmaktan kurtulmuş durumda. Akademik dünyada görülen bu canlanmaya koşut bir ilgi de, kamuoyunda ve kamuoyunu biçimlendirmede büyük etkisi olan medyada gözlenmekte. Gazeteler, televizyon haberleri şu ya da bu etnik çatışmanın ayrıntılarıyla dolu. Herkes kendi ülkesini ilgilendiren ayrılıkçı hareketlerle içli dışlıdır.

Öte yandan, Batı'da gelişen milliyetçilik tartışmasının da bir çerçeveye oturduğunu görüyoruz. Artık sorular ve sorunlar belli. Bu sorulara yönelik yanıtlar ya da geliştirilmeye çalışılan çözüm önerileri tek tip olmaktan çıkmış durumda. Farklı görüşlerin ortaya atıldığı, değişik kuramsal yaklaşımların tartışmaya açıldığı bir akademik ortam söz konusu. Kısacası bugün, bundan onbeş-yirmi yıl öncesine oranla çok daha çeşitli ve kapsamlı bir literatürle karşı karşıyayız. Dolayısıyla milliyetçilik üzerine gelişen tartışmayı eleştirel bir bakış açısıyla ele almak, üretilen kuramları birbirleriyle karşılaştırarak değerlendirmek artık mümkün.

* Bu makalenin genel çerçevesi Umut Özkırımlı'nın *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış* (1999, İstanbul, Sarmal Yayınevi) adlı kitabının iktibasını olup yazarın yorum ve görüşlerini de içermektedir.

Kaynaklar:

Acton, Lord (1996) 'On Nationality', Gopal Balakrishnan (der.), *Mapping the Nation*, London: Verso.

Armstrong, John (1982) *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Carolina Press.

Anderson, Benedict (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, ikinci basım.

Barnard, Frederick M. (1983) 'National Culture and Political Legitimacy: Herder and Rousseau', *Journal of the History of Ideas*, XLIV, 2.

Bauer, Otto (1996) 'The Nation', Gopal Balakrishnan (der.), *Mapping the Nation*, London:Verso.

Berghe, Pierre van den (1979) *The Ethnic Phenomenon*, New York: Elsevier.

- Berghe, Pierre van den (1994) 'A Socio-Biological Perspective', John Hutchinson ve Anthony D. Smith (der.), *Nationalism*, Oxford, Oxford University Press.
- Breuilly, John (1996) 'Approaches to Nationalism', Gopal Balakrishnan (der.), *Mapping the Nation*, London: Verso.
- Calhoun, Craig (1993) 'Nationalism and Ethnicity', *Annual Review of Sociology*, 19.
- Conner, Walker (1994) *Ethnonationalism: The Quest for Uderstanding*, Princeton: Princeton University Press.
- Dumont, Louis (1992) "German Identity: Herder's Volk and Fichte's Nation", Louis Dumont, *Essays on Individualism: Modern Ideology in Anthropological Perspective*, The University of Chicago Press.
- Gellner, Ernest (1995) *Culture, Identity and Politics*, Cambrige: Cambrige University Press, dördüncü basım.
- Gellner, Ernest (1996) 'Reply: Do Naitons Have Naves?', *Nations and Nationalism*, 2, 3.
- Geertz, Clifford (1973) *The Interpertation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic Books.
- Guibernau, Montserrat (1996) *Nationalisms: The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century*, Cambridge: Polity Press.
- Hutchinson, John ve Anthony D. Smith (1994) 'Introduction', *Nationalism* (der.), Oxford: Oxford University Press.
- Hutchenson, John (1994) *Modern Nationalism*, London, Fantana Press.
- James, Paul (1996) *Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community*, London: Sage Publications.
- Kedourie, Elie (1994) *Nationalism*, Oxford: Blackwell, dördüncü basım.
- Kitching, Gavin (1985) 'Nationalism: The Instrumental Passion', *Capital and Class*, 25.
- Kohn, Hans (1950) 'Romanticism and the Rise of Germen Nationalism', *The Review of Politics*, 12, 4.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich (1968) *Komünist Manifesto*, Çec: Mete Tunçay, Ankara, Bilim ve Sosyalizm yayınları.

Mill, John Stuart (1996) 'Nationality', Stuart Wolf (der.), *Nationalism in Europe 1815 to the Present: A Reader*, London: Routledge.

Munck, Ronaldo (1986) *The Difficult Dialogue: Marxism and Nationalism*, London, Zed Books.

Nimni, Ephraim (1991) *Marxism and Nationalism: Theoretical Origins of a Political Crisis*, London: Plute.

Smith, Anthony D. (2004) *Milli Kimlik*, Çev: Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 3. Baskı.

Stalin, Joseph. (1994) 'The Nation', John Hutchinson ve Anthony D. Smith (der.), *Nationalism*, Oxford: Oxford University Press.

Shils, Edward (1957) 'Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties', *British Journal of Sociology*, 8, 2.

Renan, Ernest (1990) 'What is a Nation?', Homi Bhabha (der.), *Nation and Narration*, London: Routledge.

<http://www.sorgulamazamani.com/> adresinden 20.11.2017 02:50 tarihinde indirilmiştir